

УДК 327.1(477)''19''

УКРАЇНА В КОНЦЕПЦІЯХ ЗАХІДНИХ ГЕОПОЛІТИКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Сергій Ісopчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Проаналізовано роль і місце України в глобальних геополітичних моделях Рудольфа Челлена, Галфорда Джона Макіндера, Карла Хаусгофера, Фрідріха Наумана, Макса Вебера, Роберта Вільяма Сетона-Вотсона, Гесселя Тільтмана, Альфреда Мехена, Ніколаса Спикмена, Генрі Кіссінджера, Самуеля Хантінгтона та Збігнева Бжезинського.

Ключові слова: політологія, геополітика, міжнародні відносини.

В основі будь-якої глобальної концепції лежить закон геополітики, який стверджує фундаментальний дуалізм, відображений в географічному устрої планети та в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм виражений у протиставленні “теллуροкратії” (могутності суходолу) “талассократії” (морській могутності). Теллуροкратія уособлює фіксований простір і стійкі якісні орієнтації та характеристики, що втілюються в осідлості, в консерватизмі, в стійких соціальних традиціях, в жорстких юридичних нормах, яким підкоряються великі об’єднання людей: народи, держави та імперії. Талассократія схильна до динаміки, руху, технічного розвитку, що мають відображення у мореплавстві, торгівлі (їй притаманний дух індивідуального підприємництва). Зміна етичних і юридичних норм та визнання індивідуума найвищою суспільною цінністю забезпечує талассократичному типу цивілізації динамічний розвиток. Незважаючи на зміни зовнішніх культурних ознак, така цивілізація зберігає внутрішню ідентичність. Всю історію людства можна уявити як протистояння морської могутності та суходолу [1, с.18]. Протягом ХХ ст. в геополітиці сформувались два основні напрями – континентальний, який відстоює переваги теллуροкратії та англо-американський, що підтримує лінію талассократії. У своїх глобальних моделях світопорядку, практично усі західні геополітики, представники як континентального, так і англо-американського напрямку, відводять Україні певну роль у формуванні політичного устрою планети.

Ще у 1915 р. шведський геополітик Рудольф Челлен у праці “Політичні проблеми світової війни” зазначав, що однією з основних причин вступу Російської імперії у I світову війну було захоплення Західної України та втілення ідеї панславізму, згідно з якою західні кордони Російської імперії пройдуть від Балтійського моря до Адріатики по сучасних західних кордонах Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини та Словенії. Єдина надія для Європи, на думку Челлена, – вчасне розпізнання слов'янськими народами ідеї панслов'янської расово-політичної єдності – прикриття для реалізації дуже популярного в Росії панрусизму та усвідомлення слов'янами приналежності до європейської цивілізації, що спонукає до боротьби з російською експансією на Захід. Підтримуючи проект політичної трансформації в Європі німецького філософа Едварда фон Гартмана, Р.Челлен зазначав, що саме завдяки усвідомленню європейцями своєї культурної єдності імперська політика Росії у Європі приречена на провал. “В ім'я культури” та Європи Челлен пропонував свою конфігурацію західного кордону Росії, який проходитиме по східних кордонах прибалтійських народів, Білорусі, України аж до гирла Дону. До проблеми Східної Європи, як наріжного каменя стабільності в євразійському просторі, Челлен повертається у праці “Великі держави та світова криза” (1920). Росії шведський геополітик відводить роль посередницької ланки між культурними світами Європи та Азії, він підтримує національно-визвольну боротьбу неросійських народів за незалежність і створення буферного поясу у Східній Європі, як гаранту непроникнення “російської ідеї” у Європу.

Своєрідну геополітичну модель подає у статті “Географічна вісь історії” (1904) англійський вчений та політик Галфорд Джон Макіндер. Він відмовився від європоцентричного погляду на історію і висунув гіпотезу, за якою справжньою пружиною історичних змін у світі є людськість континентальної маси, сконцентрована в центральній та північній частині Євразії, включаючи Середній Схід. Спочатку цю територію він назвав “осьовою зоною”, а пізніше “Серцевою землею”. Навколо Серцевої землі знаходяться внутрішній півмісяць (Західна, Центральна, західна частина Східної Європи, Близький Схід, Індостан, Індокитай і Далекий Схід) та зовнішній острівний півмісяць (Британські острови, Північна і Південна Америка, Південна Африка, Австралія, Японія). На думку Макіндера, Серцева земля є незмінною географічною віссю історії, яка перебуває поза історією і лише провокує історичний процес. Обертаючись навколо умовного євразійського полюсу, Серцева земля створює постійний тиск на оточуючі території. Єдиною протидією цій експансії може бути об'єднання внутрішнього та зовнішнього півмісяця і встановлення контролю над морем.

Баланс сил у світі утримується між суходолом та морем, Євро-Азією та Євро-Америкою. Найбільшу загрозу світовій демократії Макіндер вбачав у поєднанні безмежних ресурсів Євразії з інтелектуальним та організаційним потенціалом якоїсь держави-представника одного з півмісяців. На початку ХХ ст. найвірогіднішим та найфатальнішим таким альянсом могли стати Росія та Німеччина. З турботою за долю миру та демократії була написана у 1919 р. праця “Демократичні ідеали та реальність. Студія з політики відбудови”, у якій англійський вчений і політик доводив, що захист демократичних ідеалів та відбудова Європи на цих засадах можливі лише з урахуванням реальності. Осмислюючи історичні події, Макіндер зауважив, що справжнім ключем до дверей Серцевої землі є Східна Європа, тому контроль над нею має надзвичайно велике геостратегічне значення: “Хто панує в Східній Європі, той керує Серцевою землею; хто панує в Серцевій землі, той керує Світовим островом; хто панує на Світовому острові, той керує світом” [2, с.133]. Панування Росії у Серцевій землі зумовлене контролюванням Східної Європи. Саме тут слід чекати зіткнення інтересів Німеччини і Росії. Макіндер був переконаний, що в ім’я збереження ідеалів демократії та поступу треба рішуче протидіяти усім формам німецько-російських контактів. Найефективніший засіб – утворення незалежних держав від Адріатичного та Чорного морів до Балтійського. У цій праці Макіндер не виділяє Україну як незалежну державу, знаючи реальний стан подій (перебуваючи в Україні за дорученням міністра закордонних справ Д.Керзона, Макіндер зустрічався з провідними політиками та військовими) і кількість противників суверенітету. Він запропонував створити альянс держав, що отримали незалежність після розпаду Російської імперії, включаючи Україну, обґрунтовував доцільність створення східноєвропейської антибільшовицької коаліції. Цей план Британський уряд відхилив, сподівання потенційно незалежних держав, зокрема й України, на підтримку розвіялися.

Ідеї Макіндера були швидко забуті, однак не скрізь. Після Версальського договору в Росії та Німеччині виникли спільні інтереси. Німецькі геополітики під керівництвом Карла Хаусгофера розробляли плани зближення держав на основі двох крайніх націонал-більшовицьких та націонал-соціалістичних поглядів. Добре знайомий з теорією Макіндера Хаусгофер бачив реальні можливості створення Євразійського блоку, що мав охопити Центральну та Східну Європу, СРСР і Японію. Втіленням цього проекту був підписаний 23 серпня 1939 р. німецько-радянський пакт, за яким було не тільки розділено сфери впливу в Східній Європі, а й намічені шляхи поєднання господарських та військово-промислових комплексів обох держав.

Проект цього союзу, до якого могли увійти Італія та Іспанія, розроблений Хаусгофером, у листопаді 1940 р. був поданий Німеччиною на розгляд Сталіна. Однак в СРСР розробляли свій проект Євразійської імперії, тому ця пропозиція залишилась без відповіді. Саме жага до абсолютного контролю над Серцевою землею була причиною початку найбільш кровопролитної війни в історії людства [3, с.67-75].

Дещо раніше, у 1915 р., після виходу в світ праці Фрідріха Науманна “Середня Європа” остаточно сформувався в колах німецької еліти рух, кінцевою метою якого було створення нового інтегрованого політико-економічного простору на підставі спільності географічної долі народів, що заселяють територію Центральної та Центральо-Східної Європи від Франції до Росії. Ф.Науманн твердив, що кожному середньоевропейському народу притаманні характерні риси, яких бракує іншим, але з часом сформується новий середньоевропейський тип спільноти, який вбере в себе найкращі якості усіх народів і виникне новий тип людини – середньоевропеєць. У Середній Європі постане союз держав, адміністративні органи якого будуть зосереджені у Празі. З виникненням цієї федерації народів різко зменшиться загроза реалізації панславістських, всенімецьких теорій та імперських проектів, зокрема таких, як створення Великої Сербії або Великої Румунії. Крім того, до переваг цього проекту Науманн відносить відсутність міжнаціональних конфліктів і піднесення добробуту. У подальших своїх працях, що вийшли в світ у 1917 р., німецький політик наголошував, що геополітичні інтереси Німеччини та Росії поширюються на держави, які розташовані поміж ними. Саме проект “Середня Європа”, за словами Науманна, дасть змогу східноєвропейським народам, зокрема й українцям, реалізувати свої плани щодо створення суверенної держави, оскільки ці народи ще є надто слабкими, щоб поодиноці відстоювати свою незалежність.

Активним учасником руху “Середня Європа” був відомий науковець Макс Вебер, який зараховував українців до західнослов'янських народів, які за рівнем розвитку соціальної структури, культури стоять наче вище, ніж росіяни. Тому для нього було цілком природним утворення незалежної України. Однак згодом, перебуваючи під впливом ідей Михайла Драгоманова, він змінив свої погляди, підтримував федералістичну програму перевлаштування Росії, як компроміс розв'язання цієї потенційно вибухової проблеми. Перебіг подій у I світовій війні і реальна загроза російської експансії у Європу заставила згадати про Україну, як країну, що перебуває в колоніальній залежності від Росії, ставлячи її в один ряд з Польщею, Литвою, Фінляндією та ін.; та підтримати створення національних держав на сході Європи, в якій Україна посідала б центральне місце.

Прихильником самостійної України був відомий англійський вчений-славіст Роберт Вільям Сетон-Вотсон. Він висунув проект “Нової Європи”, яким підтримував незалежність слов’янських народів, що перебували в складі Російської, Австро-угорської та Османської імперій. Протягом всього життя вчений у своїх працях відстоював ідею створення Нової Європи, обґрунтовуючи її історичними, культурними, економічними, географічними, військово-політичними чинниками. Сетон-Востон стверджував, що утворення незалежних України, Польщі, Литви та інших держав відповідає інтересам Західної Європи.

Після соціально-економічного аналізу європейської цивілізації Гессель Тільтман у книзі “Хліборобська Європа” (1934) висловив думку, що Європа складається з двох складових: західної та східної. До східної Європи науковець зараховував усі народи, які проживають між Балтійським, Адріатичним та Чорним морями, східніше від території проживання німецького етносу. Незважаючи на внутрішні національні відмінності та державні кордони, ці народи близькі за соціальною структурою, культурою та типом економіки, який ґрунтується на вікових традиціях ведення сільського господарства. Народи ці є найбільшою спільнотою у Європі. Тільтман спочатку назвав цю спільноту хліборобською, а пізніше вживав назву “Зелений Інтернаціонал”, яку запропонував на початку 20-х років голова уряду Болгарії Олександр Стамболійський. Відзначаючи високий матеріальний та духовний рівень культури, любов до землі та хліборобської праці, називає українців поряд з угорцями найкращими господарями у Східній Європі і наголошує на необхідності створення незалежної Української держави для безпеки у Європі. Для Тільтмана Східна Європа залишається єдиним геополітичним комплексом, яка із спільного минулого буде крокувати у спільне майбутнє [4, с.58-68].

Після II світової війни європейська геополітика трансформувалась у так звану “регіональну геополітику”, яка абстрагувалась від глобальних схем Макіндера, Хаусгофера та інших. Проте американська геополітика розвивалась досить успішно, створюючи теоретичні проекти “світової держави”. Основна модель “Морської Сили” та її геополітичні перспективи перетворились із наукових розробок в офіційну міжнародну політику США. Поняття “Морська Сила” асоціюється з іменем Альфреда Мехена. Він твердив, що свобода “морської торгівлі” є головним інструментом політики, а військово-морський флот є лише гарантом забезпечення цієї торгівлі. “Морська Сила”, на думку А.Мехена, є особливим типом цивілізації, яка приведе США до світової гегемонії. Прямим послідовником адмірала Мехена був Ніколас Спідмен, який розглядав геополітику не тільки як важливий

інструмент конкретної міжнародної політики, але як аналітичний метод для розробки найефективнішої стратегії. Детально ознайомившись з працями Макіндера, Спикмен запропонував свій варіант геополітичної схеми, географічну вісь якої він переносить на територію внутрішнього півмісяця, а відому геополітичну формулу Макіндера радить замінити іншою: “Той, хто домінує над внутрішнім півмісяцем, домінує над Євразією; той, хто домінує над Євразією, тримає долю світу в своїх руках” [5]. Крім цього, Спикмен увів новий термін “Серединний океан”, під яким він розумів Атлантичний океан, обидва береги якого – американський і європейський – є ареалами найбільш розвинутої в технологічному й економічному плані західної цивілізації. На думку Спикмена, Атлантичний океан має відігравати таку ж роль, яку відіграло свого часу Середземне море в історії Європи. Серединний океан має стати інтегруючим чинником – “внутрішнім морем”. По суті, Спикмен намітив розвиток нового “атлантичного континенту”, в центрі якого, як озеро між суходолом, розташований Атлантичний океан. Своєю теорією він передбачив важливі політичні події – створення НАТО та планетарну гегемонію США. Після II світової війни в період “холодної війни” (1946–1991рр.) вічний геополітичний дуалізм досяг максимальних пропорцій, талассократія ототожнювалась зі США, а теллутократія – з СРСР. Оскільки в Радянському Союзі геополітика офіційно була визнана “фашистською” та “буржуазною псевдонаукою” і не розвивалась, ініціативу перехопили американські геополітики, які вдосконалювали атлантичну теорію Спикмена. Наприклад, Д.Мейніг опублікував працю “Серцева земля і внутрішній півмісяць у євразійській історії”. Увесь простір внутрішнього півмісяця він поділяє за функціонально-культурним розташуванням на три типи: геополітично нейтральні, схильні до талассократичного блоку та простори, що органічно тяжіють до Серцевої землі. Саме до третьої групи автор відносить Східну Європу, включаючи Україну та Прибалтику. Американець Сол Коен у книзі “Географія і Політика в розділеному світі” (1963) запропонував увести додаткову класифікацію, що ґрунтується на поділі головних геополітичних сил на “ядра” та “дисконтинуальні пояси”. Ця концепція була підхоплена провідним американським стратегом Генрі Кіссінджером, який вважав, що політична стратегія США щодо “дисконтинуальних” берегових зон полягає у складанні фрагментів в єдине ціле і забезпеченні, таким чином, атлантизму повного контролю над Радянською Євразією. В’єтнамська війна, активізація відносин з Китаєм, підтримка Ірану, допомога національно-патріотичним рухам України та Прибалтики – вияви цієї політики. Геополітичний розвиток атлантизму досягає свого апогею наприкінці 80-х років. Розпад Варшавського договору та СРСР знаменує

тріумф атлантичної стратегії, яка втілювалась у життя протягом усього ХХ ст. Після завершення “холодної війни” Кіссінджер підтримує проголошення Української держави і зазначає, що її незалежність надзвичайно важлива для інтересів Америки. У 1994 р. опубліковано книгу “Дипломатія”, у якій Г.Кіссінджер намагається передоачити планетарний світопорядок у ХХІ ст. Міжнародне співтовариство, на його думку, буде визначатися суперечністю: з одного боку, фрагментацією, з іншого – глобалізацією. Він виділяє шість головних носіїв могутності – США, Європу, Китай, Японію, Росію та Індію, а також низку держав середнього рівня. Україна, на думку Г.Кіссінджера, виконуватиме роль стримування російської експансії в Європу.

Перемога атлантизму та становлення США як наддержави на початку 90-х років означала входження світового співтовариства у нову еру, яка потребує нових оригінальних геополітичних моделей. Осмислення планетарної реальності зумовило появу двох принципових схем. Один з напрямків, названий “неоатлантизмом”, представив Самуель Хантінгтон у книзі “Зіткнення цивілізацій і нова перебудова світового порядку” (1996). Аналітик намагається з’ясувати і обґрунтувати головний рушійний конфлікт майбутньої світової політики, беручи за основу цивілізаційний підхід. Хантінгтон висловлює думку, що в майбутньому головними джерелами конфлікту будуть не ідеологія чи економіка, а розмежування всередині людського роду та суперечності у сфері культури. Саме зіткнення цивілізацій домінуватиме у глобальній політиці. С.Хантінгтон виділяє сім цивілізацій: західну, слов’янсько-православну, ісламську, хінді, конфуціанську (китайську), японську та латиноамериканську. Можливо, в майбутньому сформується і постане восьма – африканська. Звичайно, потенційно ці цивілізації не є рівнозначними, але вони всі єдині в тому, що їхні вектори розвитку будуть у майбутньому орієнтовані в протилежному напрямі до Західної цивілізації. Тому центральним елементом цієї моделі стає взаємодія між Заходом і незахідними цивілізаціями. Цікаво, що територію України С.Хантінгтон розтинає на дві частини: греко-католицьку Західну і православну Східну, які тяжіють до двох різних цивілізацій – Західної та Слов’янсько-православної, примирення між якими не передбачається.

Іншим напрямом атлантизму є “мондіалізм” або теорія “нового світового порядку”, за якою у світі неодмінно відбудеться планетарна інтеграція, перехід від множини держав, народів, націй та культур до єдиного “царства”, в якому не буде протиріч, трагедій, конфліктів і проблем, що притаманні звичній земній історії. Найбільш відомим представником цього напрямку є Збігнев Бжезинський. Його книга “Поза контролем”, видана у 1993 р., залишається найоб’ємнішим дослідженням міжнародних політичних

проблем після закінчення “холодної війни”. В основі цієї роботи лежить визнання ідей єдиним чинником, що мобілізує політичний процес і формує світ. Як світовий лідер, США, на думку З.Бжезинського, не повинні бути ані всесвітнім поліцейським, ані моделлю для наслідувань, ця наддержава має виконувати роль “каталізатора глобальних змін”. За умов нового світопорядку могутні та багаті держави будуть об’єднуватися з метою змагання з іншими економічними блоками та політичними альянсами. З.Бжезинський пропонує можливий перелік об’єднань: 1) Північна Америка на чолі з США; 2) Європа, включаючи Східну Європу; 3) Східна Азія з домінуванням Японії, включаючи Китай, Південно-Східну Азію, Австралію та Нову Зеландію; 4) Південна Азія на чолі з Індією; 5) Безформний півмісяць мусульманських держав; 6) Можливо, сформується євразійське угруповання – геополітична “чорна діра”, де домінуватиме Росія. В основі конфліктів між цими угрупованнями лежатимуть, на думку З.Бжезинського, економічні інтереси. Особливу увагу він приділяє пострадянському простору, де після розпаду імперії утворився геополітичний вакуум, який може породити “вир насильства”. Цей євразійський сегмент небезпеки проходить від Синдзяну до Адріатики, охоплюючи всю Середню Азію, Пакистан, Афганістан, Іран, Близький Схід, Перську затоку, проходячи по казахо-російському та україно-російському кордонах. Крім цього, Бжезинський виділяє три Європи: Європа-1 (країни Західної Європи і Європейського Союзу); Європа-2 (центральноєвропейські держави з західними традиціями); Європа-3 (країни Балканського півострова, Прибалтики, Україна, Білорусь, Молдова та Росія). Держави другої групи швидко подолують внутрішні проблеми завдяки інтеграції з Європою-1. А от держави, які належать до третьої групи, приречені на довготривалі внутрішні кризи. Особливо це стосується Росії, яка є надто євразійською, щоб тісно інтегруватися у європейські структури. Активно підтримуючи незалежність України, американський політолог, відводить їй ключову роль у Центрально-Східній Європі. Знаходячись на межі європейського та слабоокресленого євразійського угруповання, в зоні політичного вакууму між Росією та об’єднаною Німеччиною, являючи собою головний форпост перед Євразією, Україна становить основний інтерес для всіх провідних діячів на глобальній політичній сцені [6, с.112-129].

Аналіз геополітичних концепцій є запорукою правильного визначення місця України у світовому співтоваристві, встановлення зовнішньополітичних орієнтирів на майбутнє задля процвітання української нації.

1. *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1997.
2. *Mackinder, sir Halford:* Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction. New-York, 1944.
3. *Левандовский В.* Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ ст. Ч.1 // Політична думка, 1994. №2.
4. *Левандовский В.* Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ ст. Ч.2 // Політична думка, 1994. №3.
5. *Спукмен Н.* "Geography of peace". New York, 1944.
6. *Грищенко Т.* Геостратегія постбіполярності // Політична думка, 1997. №1.

UKRAINE IN THE WESTERN GEOPOLITICIANS' CONCEPTIONS OF THE XX-th CENTURY

Serhij Isopchuk

*Ivan Franko National University of Lviv Universytetska St., 1
79000 Lviv Ukraine filos@franko.lviv.ua*

The Ukraine's role in the geopolitical models of the International Order during the XX-th century of the prominent scientists, such as R. Challen, H.J. Mackinder, K. Haushofer, F. Naumann, M. Weber, R.W. Seton-Watson, H. Tiltman, A. Mahan, N. Spykmen, H. Kissinger, S. Huntington and Z. Brzezinski was analysed in the article.

Key words: politology, geopolitics, international relations.

Стаття надійшла до редколегії 02.2000

Прийнята до друку 10.2001